

УДК 37.015.3

Спиця-Оріщенко Наталія Анатоліївна

пошукач Української інженерно-педагогічної академії, практичний психолог
Комунального закладу «Харківська спеціалізована школа І–ІІІ ступенів № 11
з поглибленим вивченням окремих предметів» Харківської міської ради
Харківської області
e-mail: Spitsa@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0248-4152

**ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ
В УМОВАХ ДОПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ ЯК ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА**

У статті надано теоретичний аналіз питання професійного самовизначення учнівської молоді в умовах допрофільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах, розкрито зміст поняття «професійне самовизначення», визначені перспективи дослідження професійного самовизначення з точки зору розвитку різних видів мотивації.

Ключові слова: професійне самовизначення, професійна орієнтація, учнівська молодь, допрофільне навчання, самовизначення.

Актуальність дослідження. Ускладнене професійне самовизначення учнівської молоді на сьогодні виступає проблемою суспільства. Кожна людина у своєму житті постає перед вибором майбутньої професії. В цьому процесі важливою складовою компонентою допрофільного навчання, як у вітчизняній освіті, так і за кордоном, є професійне самовизначення учня, врахування його особистісних якостей та мотиваційних аспектів у підготовці до визначення у виборі навчання за певним профілем (Борисова Е. М., Бабаханова М. П., Вітківська О. І., Каверина Р., Клімов Є. А., Пряжніков Н. С, Резапкіна Г. В., Сидоренко О. Л., Чістякова С. Н. та ін.).

Мета статті — надати теоретичний аналіз проблеми професійного самовизначення учнівської молоді.

Виклад основного матеріалу. Для опису процесу вибору професії й формування людини в трудовій діяльності у психолого-педагогічній літературі використовуються різноманітні терміни. Серед понять, які характеризують цілісний процес оволодіння спеціальністю й охоплюють увесь професійний шлях особистості, можна виділити наступні: «професійне становлення», «професійне самовизначення», «професіоналізація», «професійний розвиток», «ідентифікація особистості із професією», «самореалізація у професії». Такі поняття, як «вибір професії», «професійне навчання», «професійна адаптація», «професійна орієнтація» характеризують окремі етапи (стадії) цілісного процесу професійного розвитку особистості. У вітчизняній психології та педагогіці проблема професійного самовизначення особистості почала активно досліджуватися у 70-х роках минулого століття. При цьому вона вивчалася у контексті проблем розвитку особи-

стості (К. Абульханова-Славська, П. Шавир, Є. Климов, М. Пряжников, М. Тітма), впливу мотиваційно-ціннісної сфери особистості на вибір професії (Є. Павлютенков, П. Шавир, К. Платонов, В. Чудновський), формування життєвих перспектив особистості і планування майбутнього (В. Журавльов, М. Гінзбург, Є. Головаха, А. Кронік), соціального самовизначення особистості (Т. Афанасьєва, Д. Фельдштейн) тощо. Проблема «Я-концепції» як фактора професійного самовизначення особистості відображена в роботах. М. Гінзбурга, Є. Головахи, М. Пряжнікова, С. Чистякової, П. Шавира та інших дослідників. Аналіз їхніх робіт дає змогу зробити висновок, що професійне самовизначення є складним процесом, невід'ємним від розвитку особистості в цілому. Так, досліджуючи зв'язки професійного і особистісного самовизначення, професійного вибору та професійної самореалізації особистості з іншими сферами життя, М. Пряжников зробив висновок про те, що характер і зміст професійної діяльності людини зумовлені її цілісним ставленням до світу, в тому числі до самої себе, що веде до необхідності формування в особистості «Я-концепції» [12, с. 17]. Аналізуючи комплекс проблем, зумовлених життєвим самовизначенням учнів середніх шкіл, В. Журавльов прийшов до висновку, що трудове самовизначення і професійний вибір є ключовим моментом соціального становлення особистості, найважливішим елементом її суспільного розвитку, пов'язаного з переходом до професійної діяльності. Дослідник зазначав, що вибір професії, який здійснюється на етапі переходу від дитинства до дорослості, надає новий характер самовизначенню особистості [3]. Професійну орієнтацію, яка має за мету підготувати школяра до професійного самовизначення, Т. Афанасьєва розглядала як соціальну проблему. Вона досліджувала процес формування у свідомості особистості з раннього дитинства уявлень про професії і види діяльності та ставлень до них, а також формування інтересів у шкільному віці, на основі яких і здійснюється пізніше свідомий вибір професії [1]. На початковому етапі, зазначав С. Крягжде, професійне самовизначення має двоїстий характер: здійснюється або вибір конкретної професії, або вибір лише її соціального статусу та шляху її набуття, тобто здійснюється, так би мовити, її соціальний вибір [9]. Дослідник вважав, що якщо конкретне професійне самовизначення ще не сформулося, то юнак (дівчина) користується узагальненим варіантом вибору професії, відкладаючи на майбутнє його конкретизацію. Таким чином, на думку С. Крягжде, професійне самовизначення на рівні соціального вибору професії є обмеженням вибору певним колом професій і є наче якісно більш низьким рівнем професійного самовизначення. Таке розуміння, однак, не загальноприйняте. Так, Ф. Філіппов підкреслював самостійну значущість орієнтації на соціальний статус професії для формування молодою людиною власного життєвого плану. Можливо, варто говорити не лише про орієнтацію на характер праці, а й про більш широкі й особистісно значущі орієнтації на певне місце у суспільстві або, точніше, рівень у системі соціальних відносин, на певний соціальний статус. Положення про те, що в основі професійної орієнтації знаходиться соціальна орієнтація людини, тобто визначення нею свого

місця у суспільстві, було розвинуте Ф. Філіповим. Він вважав, що професійне самовизначення — це передусім орієнтація на певну соціальну позицію, що передбачає усвідомлення людиною свого соціального минулого, сучасного і майбутнього. Така «соціально-професійна» орієнтація формується на основі усвідомлення особистістю свого соціального походження, реальних умов і обставин щодо певної соціальної позиції і своїх можливостей змінити її а також з усвідомлення перспектив розвитку суспільства і аналізу своїх можливостей у зв'язку з цими перспективами. Проте чимало авторів схильні пов'язувати професійне самовизначення не стільки з соціальними процесами, скільки з особистісними аспектами розвитку. Деякі дослідники розглядали професійне самовизначення як складову особистісного самовизначення, що є новоутворенням та пов'язаним з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини (Л. Божович, М. Гінзбург, Т. Снегирева, Н. Толстих та ін.). Аналіз психолого-педагогічної літератури дає змогу зробити висновок, що професійне самовизначення визначалося там або як акт, момент вибору професії, або як тривалий процес, що займає більшу частину життя людини. Принагідно зазначимо, що зведення професійного самовизначення до акту вибору професії зумовлювалася домінуванням у профорієнтації діагностичного підходу. Суть цього підходу в тому, що професійна придатність визначається шляхом виявлення відповідності індивідуально-психологічних рис особистості вимогам професії. Як зазначав І. Кюн, загальний методологічний недолік застосування такого підходу до процесу професійного самовизначення полягає в тому, що «індивідуальність і трудова діяльність розглядаються як незалежні й конфронтуючі одна з одною величини, одна з яких обов'язково підкоряє собі іншу». Розуміння професійного самовизначення як локального акту відображене в низці досліджень 70–80-х років минулого сторіччя. Наприклад, А. Кухарчук й А. Ценципер вважали, що «самостійний вибір професії, здійснюваний у результаті аналізу своїх внутрішніх ресурсів, у тому числі й здібностей, і співвіднесення їх з вимогами професії, треба назвати професійним самовизначенням. У процесі професійного само-визначення людина перестає відчувати себе тільки об'єктом виховних впливів, тому що починає діяти як суб'єкт» [11, с. 7]. У дослідженні В. Сафіна зазначено, що професійне самовизначення «відображає процес пошуку й придбання професії. Фіналом його служить початок трудової діяльності». Лише у контексті розвитку особистості можливий повний аналіз психологічних основ вибору професій, зазначав П. Шавир. Особистісні передумови вибору професії автор поділив на дві групи: особливості, що забезпечують можливість успішного вибору, хоча прямо не беруть участі в його активізації (аналітичні здібності, розвинене абстрактне мислення, адекватна самооцінка), та компоненти спрямування особистості, які «динамізують» процес професійного самовизначення і зумовлюють «вибірковість реагування» старшокласника. Основними особистісними факторами, що активізують вибір майбутньої професії, автор визначив потребу особистості у професійному самовизначенні (предметом якої є конкретна ділянка об'єктивної реальності) і потребу у визначенні сенсу життя (предмет якої

є власна особистість, як суб'єкт діяльності). Потреба у професійному самовизначенні є, з точки зору П. Шавира, головною особистісною потребою у юному віці. Такі дослідники, як Є. Климов, Т. Кудрявцев, П. Шавир, В. Чебишева та інші, розглядали процес професійного самовизначення як істотний етап розвитку особистості. Вибір професії, зазначала В. Чебишева, повинен розглядатися не як одноразова подія, а як набагато більш складний, тривалий і часто багаторазовий процес, невіддільний від розвитку особистості в цілому. На те, що вибором професії замолоду не вичерпується процес професійного самовизначення, вказував й Є. Климов. Він зазначав, що питання вибору професії, спеціальності, уточнення цього вибору тощо час від часу виникає впродовж усього трудового життя [4; 5; 6]. Професійне самовизначення як тривалий, багатоплановий, досить рухливий процес, що включає кілька стадій: формування професійних намірів, професійне навчання, професійну адаптацію й часткову або повну реалізацію особистості в професійній праці, розглядали Т. Кудрявцев і В. Шегурова [10]. Професійне самовизначення в аспекті життєвої перспективи досліджувалось Є. Головахою. Оскільки вибір професії молодою людиною пов'язаний не стільки з її життєвим досвідом, скільки з уявленням про майбутнє, автор досліджував цілісну картину майбутнього у свідомості молоді, що перебуває в ситуації вибору професії. Ця картина має перспективний характер, містить життєві цінності, плани, орієнтири й життєву мету, які виступають детермінантами професійного самовизначення особистості. Перспектива майбутнього, що формується у свідомості й істотно впливає на процес професійного самовизначення, характеризується певним рівнем психічного і соціального розвитку особистості. Важливим показником професійної перспективи, її реалістичності виступає зв'язок життєвих і професійних очікувань, ціннісних орієнтацій та життєвої мети з професійними планами, здатність пов'язати їх з актуальною життєвою ситуацією. На основі проведених досліджень Є. Головаха зробив висновок, що при підготовці школярів до вибору майбутньої професії особливу увагу треба приділити суб'єктивним і особистісним факторам. Життєві орієнтації і мета особистості, її уявлення про майбутнє і про себе, рівень психічного розвитку й емоційні особливості відіграють першорядну роль у професійному самовизначенні порівняно з відповідністю схильностей і здібностей вимогам певної професії [2]. Досліджуючи зв'язки професійного і особистісного самовизначення, професійного вибору і професійної самореалізації особистості з іншими сферами життя, М. Пряжников прийшов до висновку, що характер і зміст професійної діяльності людини зумовлені її цілісним ставленням до світу. За такого підходу дослідник вважає, що суть професійного самовизначення полягає у «самостійному і свідомому знаходженні сенсу виконуваної роботи і всієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній та соціально-історичній ситуації». Подібні підходи до цієї проблеми можна знайти у роботах Є. Климова, в яких сформульовано концепцію «професійно-типової картини світу». Визначаючи образ світу як частину свідомості, що регулює повсякденну поведінку людини, автор стверджував, що не стільки професія породжує певний тип

думок людини, скільки «людина знаходить у професії те, що відповідає сенсу її душі й образу думок» [4; 5; 6]. Він зазначав, що підхід до розуміння професії як спільності зумовлює доцільність дослідження маловивченого аспекту професійного самовизначення особистості. Поряд і з питанням «ким бути?» перед молодістю людиною виникне необхідність зробити вибір «з ким бути?», оскільки поняття професіоналізму як «системи організації свідомості» [там же], притаманної професійним спільнотам, включає не тільки конкретні професійні знання, вміння, досвід, а й властивості людини як цілого. Професія — це не тільки діяльність, а й «сфера прояву особистості». Таким чином, у психології та педагогіці існує кілька підходів до розуміння професійного самовизначення: як моменту вибору професії, компонента особистісного новоутворення, тобто особистісного самовизначення, як тривалого процесу освоєння професії й самореалізації в ній. Найбільш продуктивними, з точки зору цілісності і повноти охоплюваних аспектів, на наш погляд, є такі, що розглядають професійне самовизначення як тривалий процес. Саме такої точки зору дотримувався Г. Костюк, який розглядав професійне самовизначення як процес, що проходить кілька вікових етапів, починаючи з дошкільного періоду [7; 8]. На наш погляд, професійне самовизначення не закінчується вибором професії, а триває впродовж усього активного життя людини. Це пов'язано, по-перше, з тим, що людина може змінювати сфери професійної діяльності (через незадоволеність обраною професією, за станом здоров'я, зі зміною місця проживання, кон'юнктурою ринку праці тощо). По-друге, не можна не зважати на той факт, що світ професій постійно змінюється, насичується новими фахами, а існуючі можуть радикально змінюватися. Професії розвиваються, в основному збагачується їхній зміст, створюються нові прийоми й знаряддя праці, що вимагає від працівника перепідготовки, перенавчання, систематичного підвищення кваліфікації. У будь-якому разі оновлення професій приводить до виникнення суперечності між сформованими стереотипами діяльності людини та її змістовною й операційною новизною. І кожна людина повинна періодично розв'язувати такі суперечності, тобто постійно самовизначатися й стверджуватися у професії. Навіть досягши пенсійного віку, багато професіоналів не виключаються із процесу професійного самовизначення, а наприклад, починають займатися навчанням новачків, передають їм свої знання й досвід, продовжують активне трудове життя, вносячи певний внесок у розвиток самих професій і підготовку кадрів. Суперечності й кризи у процесі взаємодії системи «людина — професія» можуть виникати й через зміни, що відбуваються в самій людині, розвитку або руйнуванні, деградації її особистості, вікових, фізіологічних або індивідуально-психологічних змін. Ці зміни можуть порушувати сформований баланс індивідуальних та особистісних якостей і професійних вимог. Людина може «переростати» професію, відчувати вузькість професійних рамок, або навпаки, перестати відповідати зрелим вимогам професії. Ці суперечності також позначаються на процесі професійного самовизначення, змушують людину переглянути своє місце в професії, свої можливості й домагання.

Під професійним самовизначенням ми розуміємо процес самореалізації особистості в професійній діяльності на основі найбільш повного використання своїх здібностей й індивідуально-психофізіологічних можливостей. Цей процес не може бути обмежений лише якимось одним етапом, він займає увесь період активної трудової діяльності людини й підготовки до неї. У лонгітюдному процесі професійного самовизначення виділяються певні фази (стадії): формування психологічної готовності до вибору професії, здійснення цього вибору, професійне навчання, оволодіння професійною майстерністю, професійним досвідом інших людей тощо. Зазначені фази не є строго розведеними в часі, у значній мірі вони залежать від змісту професії, індивідуальних якостей людини (задатки, інтереси, мотиви, здібності тощо), зовнішніх, насамперед соціально-економічних обставин тощо. На кожній стадії професійного самовизначення особистістю усвідомлюються й формулюються визначені цілі та завдання, які співвідносяться із суспільно виробленими вимогами, нормативами й реалізуються відповідно до них та власних ресурсів, інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій тощо.

Потреба в самовизначенні, яка виникає на межі підліткового і юнацького віку, не тільки впливає на характер навчальної діяльності, але і визначає її. Це стосується, перш за все, вибору навчального профілю, тобто подальшої освіти в умовах профільного навчання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Професійне самовизначення є значущим компонентом професійного розвитку особистості, а також критерієм одного з етапів тривалого і складного процесу. Завершується він тоді, коли у людини сформується позитивне ставлення до себе як суб'єкта професійної діяльності. Тому свідомий вибір професії необхідно вважати показником сформованості професійного самовизначення на етапі ранньої юності і переходу його у нову фазу розвитку.

В сучасній школі існує багато труднощів, серед яких найважливішою виступає проблема мотивації, яка в свою чергу пов'язана та впливає на процес професійного самовизначення школярів. Роль мотиваційних чинників вибору професії у школярів полягає в тому, що вони спонукають школярів до активності і діяльності, пов'язаних з прагненням задовольнити певні потреби, в даному випадку до правильного і усвідомленого вибору професії. Мотиваційні чинники при виборі професії — це стимули, заради яких людина готова докласти свої зусилля, тобто на що орієнтувалася молода людина при виборі тієї або іншої професії: суспільно-соціальна значимість даної професії, престиж, заробіток. Таким чином, на рівні школи надзвичайно важливою стає робота з вивчення та формування мотиваційних факторів особистості учня.

Список використаних джерел та літератури

1. Афанасьєва Т. М. Ранняя ориентация или поздний самоанализ? / Т. М. Афанасьєва. — М. : Молодая гвардия, 1972. — 158 с.
2. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. — К. : Наукова думка, 1988. — 144 с.

3. Журавлев В. И. Вопросы жизненного самоопределения выпускников средней школы / В. И. Журавлев. — Ростов-на-Дону : Изд. Рост. ун-та, 1972. — 199 с.
4. Климов Е. А. Образ мира в разнотипных профессиях / Е. А. Климов. — М. : МГУ, 1995. — 224 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. — Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. — 512 с.
6. Климов Е. А. Путь в профессию / Е. А. Климов. — Л. : Лениздат, 1974. — 190 с.
7. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л. М. Проколієнко. — К. : Рад. школа, 1989. — 608 с.
8. Костюк Г. С. Роль професійного самовизначення в формуванні особистості / Г. С. Костюк // Питання професійної орієнтації учнів / упор. З. С. Нечипорук. — К. : Радянська школа, 1971. — С. 3–14.
9. Крягжде С. П. Психология формирования профессиональных интересов / С. П. Крягжде. — Вильнюс : Мокслас, 1981. — 195 с.
10. Кудрявцев Т. В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т. В. Кудрявцев, В. Ю. Шегурова // Вопросы психологии. — 1983. — № 2. — С. 51–59.
11. Кухарчук А. М. Профессиональное самоопределение учащихся / А. М. Кухарчук, А. Б. Ценципер. — Минск : Народная асвета, 1976. — 128 с.
12. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. — Москва : Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЕК», 1996. — 256 с.

References

1. Afanas'eva T. M. Rannaja orientacija ili pozdnij samoanaliz? / T. M. Afanas'eva. — M.: Molodaja gvardija, 1972. — 158 s.
2. Golovaha E. I. Zhiznennaja perspektiva i professional'noe samoopredelenie molodezhi / E. I. Golovaha. — K.: Naukova dumka, 1988. — 144 s.
3. Zhuravlev V. I. Voprosy zhiznennogo samo-opredelenija vypusknikov srednej shkoly / V. I. Zhuravlev. — Rostov-na-Donu: Izd. Rost. un-ta, 1972. — 199 s.
4. Klimov E. A. Obraz mira v raznotipnyh professijah / E. A. Klimov. — M. : MGU, 1995. — 224 s.
5. Klimov E. A. Psihologija professional'nogo samoopredelenija / E. A. Klimov. — Rostov-na-Donu: Feniks, 1996. — 512 s.
6. Klimov E. A. Put' vprofessiju / E. A. Klimov. — L.: Lenizdat, 1974. — 190 s.
7. Kostjuk G. S. Navchal'no-vihovnij proces i psihichnij rozvitok osobistosti / Za red. L. M. Prokolienko. — K.: Rad. shkola, 1989. — 608 s.
8. Kostjuk G. S. Rol' profesijnogo samoviznachennja v formuvanni osobistosti / G. S. Kostjuk // Pitannja profesijnoi orientacii uchniv / Upor. Z. S. Nechiporuk. — K. : Radjans'ka shkola, 1971. — S. 3–14.
9. Krjagzhde S. P. Psihologija formirovanija professional'nyh interesov / S. P. Krjagzhde. — Vil'njus: Mokslas, 1981. — 195 s.
10. Kudrjavcev T. V. Psihologicheskij analiz dinamiki professional'nogo samoopredelenija lichnosti / T. V. Kudrjavcev, V. Ju. Shegurova // Voprosy Psihologii. — 1983. — № 2. — S. 51–59.
11. Kuharchuk A. M. Professional'noe samoopredelenie uchashhihsja / A. M. Kuharchuk, A. B. Cenciper. — Minsk: Narodnaja asveta, 1976. — 128 s.
12. Prjazhnikov N. S. Professional'noe i lichnostnoe samoopredelenie / N. S. Prjazhnikov. — Moskva: Izd-vo «Institut prakticheskoy psihologii», Voronezh: NPO «MODEK», 1996. — 256 s.

Спица-Орищенко Н. А.

соискатель Украинской инженерно-педагогической академии, практический психолог Коммунального заведения «Харьковская специализированная школа I–III ступеней № 11 с углубленным изучением отдельных предметов» Харьковской государственной администрации Харьковской области

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ УЧЕНИЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ДОПРОФИЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

В статье предложен теоретический анализ вопроса профессионального самоопределения ученической молодежи в условиях допрофильного обучения в общеобразовательных учебных заведениях, раскрыт смысл понятия «профессиональное самоопределение», обозначены перспективы исследования профессионального самоопределения с точки зрения необходимости развития разных видов мотивации.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, профессиональная ориентация, ученическая молодежь, допрофильное обучение, самоопределение.

Spytsia-Orishchenko N. A.

the aspirant of Ukrainian Engineering and Pedagogical Academy, practical psychologist of public institution «Kharkiv specialized school I-III stages № 11 with in-depth study of specific subjects»

THE PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF PUPILS ' YOUTH IN PRE-PROFILE TRAINING CONDITIONS AS PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract

Complicated professional self-determination of pupils' youth is currently serving a problem of society. Life is forcing everyone to make a choice of future profession and taking into account human personal qualities and motivational aspects of definition in preparation for choosing a particular training profile. The main purpose of the article is to give the theoretical analysis of professional self-determination of pupils' youth.

Professional self-determination is an important component of professional development and the criteria of one of the stages of a long and complex process. It ends when a person has formed a positive attitude to itself as the subject of professional activity. Therefore, informed choice should be considered as an indicator of professional self-formation during early adolescence and the transition to a new phase of development. There are many difficulties in modern school and among them the most important issue is motivation, which links and affects the process of professional self-determination of pupils. The role of motivational factors in the choice of profession is that they encourage pupils to be active and work with the desire to meet the specific needs, to correct and understand choice of profession.

Motivational factors in choosing a profession are stimulus for which the person is ready to make efforts, that is what the young men were guided in choosing a particular profession: social significance of the profession, prestige and income or others. Studying the formation of motivational factors become the important task.

Key words: professional self-determination, self-determination, professional orientation, pre-profile training, pupils' youth.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2016